

Dialectiek

Jan Bransen

Er is voor hedendaagse intellectuelen – of het nu wetenschappers, bestuurders of beleidsadviseurs zijn – iets verontrustends aan de hand met filosofie: het lijkt een discipline te zijn zonder methode. Hoe kun je dat dan leren? En hoe kun je het volgen, monitoren of beoordelen als er voor het werk van filosofen op geen enkele manier een volgordelijk stappenplan opgesteld kan worden?

De constatering is verontrustend omdat de autoriteit van deskundigen tegenwoordig meer en meer gebaseerd lijkt te zijn op hun methodologische superioriteit. Moeten filosofen daarin niet meedoen? Kunnen zij de kwaliteit en de significantie van hun inbreng nog wel aannemelijk genoeg maken als zij moeten bekennen dat zij helemaal geen methode hanteren om tot hun stellingen te komen?

In dit essay geef ik op deze vraag een ironisch antwoord: ik zeg ‘ja’ terwijl ik ‘nee’ bedoel, of andersom, zeg ‘nee’ terwijl ik ‘ja’ bedoel. Dat is een kwestie van dialectiek, van *tegenspreken*, van inzicht laten opstijgen uit een woordenstrijd.

Dialectiek is geen methode. Het is geen gestructureerd stappenplan dat van vraag naar antwoord leidt. Maar het is cruciaal voor het denken. Denken heeft tegenspraak nodig. Vandaar dat ik in dit *Essaynummer* dialectiek graag in de *spotlights* zet.

Dialectiek is een begrip met een lange geschiedenis die ik hier niet ga memoreren. Ik neem er slechts drie kleine hapjes uit: Socrates’ optreden in de Platoonse dialogen¹, de principes van discursief redeneren in het Middeleeuwse *trivium*², en de ambities van Hegels speculatieve filosofie³.

Socrates

Plato voert Socrates in zijn dialogen op als horzel en vroedvrouw. Socrates' gesprekspartners houden er een mening op na, maar de aanhoudende vragen die Socrates hen stelt, brengen deze gesprekspartners aan het wankelen. Hun mening blijkt niet zo helder en coherent te zijn en in hun antwoorden aan Socrates dreigen ze zichzelf tegen te spreken. De argumentatiestrategie die Plato Socrates in de mond legt, loopt veelal uit op een *reductio ad absurdum*. De aanvankelijke mening van Socrates' gesprekspartner kan niet volgehouden worden, omdat hij tot absurde tegenstellingen leidt. Socrates' vragen komen op met name de zelfingenomen gesprekspartners over als de steken van een horzel. Meer bescheiden gesprekspartners opent Socrates echter de ogen: als een vroedvrouw leidt hij hen tot inzichten die ze, zonder het zich te realiseren, al in zich hadden. De ontmaskering van al te verwaande gesprekspartners helpt de lezer, op ironische wijze, aan inzicht en zelfvertrouwen. Ook hierin doet Socrates (en Plato) het werk van de vroedvrouw: de lezer die Socrates kan volgen heeft alle reden tot zelfvertrouwen. Hij blijkt immers het begrip dat nu tot uiting komt al in zich te hebben gehad.

Trivium

In de Middeleeuwse scholastiek is dialectiek één van de drie basisvakken, naast grammatica en retorica. Dialectiek staat dan min of meer gelijk aan logica en betreft het leren toepassen van de principes van het discursieve redeneren. Het idee is dat je door het tegen elkaar uitspelen van voor- en tegenargumenten logisch redenerend van een aanvankelijk slechts aannemelijk klinkende bewering kunt komen tot een stevig onderbouwde, zo goed als zekere uitspraak. Dialectiek gaat dan op een methode lijken, een stappenplan, met behulp waarvan een gedachtengang uitgestippeld kan worden. Het onderscheid dat de Middeleeuwers maken tussen retorica en dialectiek bevrijdt dit stappenplan van de inbreng van begenadigde gesprekspartners. Het gaat de scholastici in de dialectiek niet om het overtuigen van de toehoorders door het gebruik van retorische middelen. Dialectiek gaat als het ware om het overtuigen van jezelf. Het wordt uiteindelijk een formele aangelegenheid waarin we geen vroedvrouwen en horzels nodig hebben, maar waarin we zonder ironie tot zekere conclusies kunnen komen.

Ironisch genoeg leidt deze niet-ironische aanpak tot puur formele redeneerschema's zonder inhoud. Zulke formele schema's leren je niets meer dan wat je al wist, wat voor Middeleeuwse gelovigen in principe acceptabel was, omdat in Gods Openbaring alle waarheid al gegeven is. Dat we die waarheid niet rationeel kunnen reconstrueren versterkte aanvankelijk het geloof, maar bleek in de overgang naar de moderniteit uiteindelijk geen grond voor de groei van kennis. Daar was empirie voor nodig.

Hegel

Hegel is de filosoof wiens naam het meest verbonden is met dialectiek. Bij Hegel vinden we de beroemde drieslag: these – antithese – synthese. In dit trio ziet Hegel de dynamiek van het denken die voor hem tegelijkertijd de dynamiek van de werkelijkheid zelf is. Ook in de drie 'hapjes' die ik in dit essay uit de geschiedenis van het denken over dialectiek heb genomen, kun je dit trio en de dynamiek terugzien – voor wie welwillend genoeg meebeweegt. De these kan van alles zijn: (1) de mening van één van Socrates' gesprekspartners, (2) de aanvankelijk slechts aannemelijke bewering waarmee een scholastiek dispuut begint, (3) de stelling dat het in de dialectiek om een *reductio ad absurdum* draait, (4) dat dialectiek geen methode is, of (5) dat filosofie als discipline zonder methode voor onrust zorgt onder hedendaagse intellectuelen. Al die theses roepen hun antithese op, zo betoogt Hegel. (1) Socrates vraagt door tot zijn gesprekspartner zich tegenspreekt, (2) scholastici slaan elkaar met tegenargumenten om de oren, (3) de *reductio ad absurdum* blijkt slechts één van de mogelijke formele redeneerprincipes te zijn, (4) dat tegenspreken kunnen we best systematisch organiseren en (5) daardoor lijkt het er op dat dialectiek voor filosofen wel degelijk een methode is. De resulterende oppositie leidt bij Hegel niet tot een patstelling die de groei van kennis stillegt, niet tot een krachteloos welles-nietes conflict waaraan je alleen maar kunt ontsnappen door het op arbitraire gronden naast je neer te leggen. Nee, de oppositie tussen these en antithese maakt voor Hegel iets nieuws zichtbaar, een dieper inzicht, een reële synthese, omdat de oppositie is ontstaan doordat beperktheden gepresenteerd werden alsof zij gehelen zijn. Dit inzicht maakt het volgens Hegel mogelijk – *onontkoombaar* zelfs, zo beweert hij, in zijn meer speculatieve buien – om de oppositie tussen these en antithese in de synthese *op te heffen*. Het is voor Hegel een prachtig werkwoord: *aufheben*, met drie bijpassende betekenissen. Als je een tegenstelling opheft, dan is hij er niet meer. Hij is verdwenen, net als

Verschenen in *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, Vol. 112(4), 384-389

een abonnement dat je opheft. Maar iets dat je opheft, til je ook op naar een hoger niveau, zoals een auto op een werkbrug. Dat is een manier om de tegenstelling te transcenderen, er bovenuit te stijgen, waarmee je hem tegelijkertijd op een bepaalde manier nog bewaart, wat de derde betekenis is, in het Duits, zoals je oude boeken op zolder kunt opslaan.

Al dit opheffen gebeurt volgens Hegel in de synthese. Dus: (1) de lezer van Plato's dialogen wordt wijzer omdat hij de tegenstellingen in de aanvankelijke mening te boven komt, (2) de scholasticus komt voorbij het dispuut tot een stevig onderbouwde, zekere uitspraak, (3) voorbij de *reductio ad absurdum* en andere formele, inhoudsloze redeneerprincipes weet Hegel als speculatief filosoof de logica van de werkelijkheid te formuleren, (4) tegenspraken kunnen niet gepland worden omdat ze altijd een beroep doen op onvermoede, spontane, nieuwe, *andere* stemmen en (5) ik probeer in dit artikel te laten zien dat Hegel als speculatief filosoof zijn hand overspeelt en dat we juist meer inzicht krijgen door de beperktheid te laten zien van iedere puur methodische gedachtengang. Hegels afkeer van ironie verdient een ironisch weerwoord.

Daarmee blijf ik trouw aan de dialectiek, door de Hegeliaanse versie daarvan *op te heffen*, en zo te laten zien dat de synthese ook zelf niet meer dan een these is die zijn eigen antithese weer op zal roepen... en dat tot in de eeuwigheid. Die permanente dynamiek, daar gaat het filosofen om, niets meer en niets minder dan het in beweging houden van het denken. Dat is een kwestie van het zoeken, vinden én *opheffen* van begrip door het permanent verder. blijven ontwikkelen van de taal waarin wij onze gezamenlijke ervaring onder woorden proberen te brengen.

Het spel van vraag en antwoord

Je hebt mensen die een vraag stellen om aan een antwoord te komen, mensen die ernaar verlangen om het denken te kunnen stoppen, omdat denken voor hen een onprettige mentale onrust met zich meebrengt. En je hebt mensen die een vraag stellen om anderen van een antwoord af te helpen, mensen die van de dynamiek van het denken zelf houden, omdat denken voor hen een heerlijke vitaliteit betekent. Filosofen horen tot deze tweede soort. Dat wil niet zeggen dat filosofen alleen van vragen houden. Ze houden ook van antwoorden – maar vooral van denken. Socrates stelt zijn vragen niet alleen als een horzel, maar ook als een vroedvrouw. Hij is echt op zoek naar dat ene antwoord dat het denken verder helpt. Dat antwoord

Verschenen in *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, Vol. 112(4), 384-389

kan daarom geen *conversation-stopper* zijn. Het zal altijd maar weer een antwoord zijn dat op zijn beurt een nieuwe vraag oproept.

We moeten dialectiek daarom geen methode noemen. Dialectiek is geen manier om ergens heen te gaan. Het is ook geen methode die als een *l'art pour l'art* de filosofen een instrument in handen geeft om te denken om het denken. De situatie is paradoxaler. Het gaat filosofen namelijk wel degelijk om het antwoord. Maar zodra er een antwoord is, zeker een antwoord dat met stelligheid gepaard gaat, gaat het ze ineens weer om de nieuwe vragen die dat antwoord oproept. Dialectiek is een kwestie van onderweg zijn, maar niet stapsgewijs, niet lineair. Dialectiek helpt het denken vooruit door tegen te spreken.

Filosofen houden van de mentale lenigheid die van dialectiek een bruikbare didactiek maakt. Een docent filosofie zal in een klas vol morele relativisten met plezier en overtuiging de kracht proberen zichtbaar te maken van de morele absolutist die vol overgave beweert dat het pijnigen van kinderen voor de lol werkelijk, echt, onbetwistbaar immoreel is, en geen kwestie van smaak of voorkeur. Maar in een klas vol morele absolutisten zal diezelfde docent met evenveel plezier en overtuiging de kracht proberen zichtbaar te maken van de morele relativist die vol overgave beweert dat ieder geval van kindermishandeling alleen maar veroordeeld kan worden door te vertrekken vanuit betwistbare evaluatieve vooronderstellingen.

Dialectiek houdt het denken gaande. Daarom verdient het een plaats in dit *Essaynummer*, omdat we alleen als het denken gaande blijft een lerende gemeenschap kunnen zijn, een taalgemeenschap waarin begrip het kan winnen van macht en willekeur. Deze laatste twee grijpen hun kans in een wereld die gelooft in het laatste woord. In zo'n wereld geloof ik niet. Voor mij is er geen laatste woord, of het zou dit moeten zijn: lang leve de dialectiek!

¹ Zie, bijvoorbeeld, Francisco J. González, *Dialectic and Dialogue: Plato's Practice of Philosophical Inquiry*. Evanston: Northwestern University Press, 1998.

² Zie, bijvoorbeeld, Eleonore Stump, *Dialectic and Its Place in the Development of Medieval Logic*. Ithaca: Cornell University Press, 1989.

³ Zie, bijvoorbeeld, Hans-Georg Gadamer, *Hegels Dialektik*, Tübingen: Mohr, 1971. (Engelse vertaling: *Hegel's Dialectic: Five Hermeneutical Studies*. New Haven: Yale University Press, 1976.)